

санақ санлықтар ҳам қатарлықтар. Бóлшек санлықтар санақ санлықтардың составына кiritilген. (Buranov: 92-94).

Усы айтылғандарды есапқа алып айтатуғын болсақ, хазирги заман инглис тилинде санлықтар óз алдына сóзлердин лексика-грамматикалық категория болып, белгилі дәрежеде жоғарыда айтып óтилген xarakterли белгилерге ie.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Barxudarov L.S., Shteling D.A. Grammatika angliyskogo yazıka 2.e izd. – M., 1968.
2. Baskakov N.A. Tyurkskie yazıki. – M., Izd. vostochnoy lit-rı. 1960.
3. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar. – Nókis, 1976.
4. Budagov R.A. Sravnitelno-semasiologicheskie issledovaniya. – M., 1963.
5. Buranov J., Xoshimov U., Ismatullaev I. Ingiliz tili grammatikasi. – T., 1974.
6. Buranov D.B. Sravnitel'naya tipologiya angliyskogo i tyurkskix yazıkov. – M.: Vısshaya shkola, 1983.
7. Vinogradov V.A. Metodı tipologii. Obshee yazıkoznanie. Metodı lingvisticheskix issledovaniy. – M., 1973.
8. Jirmunskiy V.M. Razvitie chastey rechi v tyurkskix yazıkax po sravneniyu s indoevropeyskimi yazıkami. II. – M., Izv. AN. 1968.
9. Ilish B.A. Stroy sovremennogo angliyskogo yazıka. – L., 1971.
10. Nizomiddinova S. Hozirgi wzbek tilida son. – Toshkent, 1963.
11. Smirnickiy A.I. Morfologiya angliyskogo yazıka. – M., 1959.
12. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikasi. – Nókis: Bilim, 1994.
13. Yusupov U.K. Teoreticheskie osnovı sopostavitel lingvistiki. – T.: Fan, 2007.
14. Jespersen O. Modern English Grammar. – London-Copenhagen, 1954.

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ САНАҚ САҢЛЫҚЛАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ИЗЕРТЛЕНИЙИ

*Г.А. Шамуратова,
ӨзМУ студенти
Илимий басшы: Дж.А.Курбанбаев*

Санлықтар морфологияда толық мәнис билдирийўши сөз шақапларынан бири сыпатында характерленеди. Биз бул мақалада инглис хәм қарақалпақ тиллеринде санақ санлықтарды салыстырмалы планда изертлеўди мақсет етип қойдық.

Санақ санлықтар предметтиң белгили конкрет санын, предметлерди олардың саны арқалы жыйнақлап (жыйнақлаў), предметлердин белгили бир топарларға қаншадан бөлингенлигин (топлаў), предметтиң санын шамадан яғный шамалап (шамалық) хәм де пүтинниң бөлегин (бөлшек) көрсетеди.

Санлықтардың түрлерге бөлинийўи олардың формал тәрептен маркерланған хәм маркерланбағанлығына байланысly болады. Соны айтып өтиў керек, санлықтардың еки тилде де түрлери белгили суффикслердин санлық түрлерине агглютинатив усылда жалғаныўы менен жасалады: Мысалы, инглис тилинде эксплицит маркер сыпатында –th

морфемасы қолланылса, қарақалпақ тилинде –(ы)ншы //-(и)нши –аў//–еў, –лап//–леп, –лаған//–леген, –дай//–дей, –тай//–тей, –ша//–ше, –ларше//–лерше х.т.б. аффиксаль морфемалар жалғанады.

Санақ санлықтар салыстырылып атырған тиллердің екеуінде де морфологиялық жақтан түбір сөзлер болып қатарлық санларға қатнасты оппозицияда болады. Санақ санлықтар оппозицияның маркерланбаған ағзасы болса, қатарлық санлықтар маркерланған есапланады. Санақ санлықтар санлықтың басқа мәнилик түрлеринің жасалыуында тийкар болып келеди. Бул сөзлер барлық ўақытта тек бир мәнилик сөзлер болып олар бир-бирине ҳеш ўақытта синоним бола алмайды. (ХҚӨТГ, 150 б.). Санлықтардың бул түри жеке ҳалында қолланылғанда атлықтың категориясына жақынласып қалады, предметликти билдирмейди, бирақ предмет сыпатында түсинилген пикирди аңлатады. (Дмитриев, 90). Олар санлық мәнисин аңлатып санақ санлықтарды аңлатпайтуғын абстракт бирликлер менен байланысады. Предметликти усы қәсийети менен олар атлықтардан парықланады. Санақ санлықтар атлықтар менен дизбеклесип атлықтарға анықлаўыш болып келеди, олар менен синтаксислик қатнасықта турады.

М.: ... олай болса, өзиңнің жүз әскеринди таярлап қой. (А.Б.). Сейдалы әкесиниң тапсырмасы бойынша үш қадақ гөш, жигирма ағары гүнжи май, қант-чай алып үйине қайтты. Еки танап жер ашып жазлық АРПА егийге киристи. (С.Х.).

Montanelli came in with **the sergeant and three guards** (E.L.V., G. 276). The **four boxers** had been taken (Th.D., SC).

Қарақалпақ тилиндеги санақ санлықтарының қолланылыўындағы өзгешелик соннан ибарат - «санақ санлық + атлық» дизбеклеринде санлық сөзлер бирлик сан формасын сақлап қалады, яғный өзгермейди. Мысалы: жүз әскеринди, жигирма ағары гүнжи-май, еки танап жер, үш адам дизбеклеринде санлықтар семантикасы бойынша предметтиң муғдарын билдирип турыпты. Инглис тилинде усындай дизбеклерде атлық көплик формантын-аффиксин талап етеди. Мысалы: Three guards, the four boxers.

Бул жерде типологиялық парық бир категорияның еки маркериниң дистрибутивлик қатнасында байқалып турыпты яғный қарақалпақ тилинде көплик морфемасы ҳәм санлық бир-бирине тәсир етип, биреўи екиншисиниң болмаўына себепши ҳәм оның орнын мәни тәрептен толтырып турыпты. (Буранов, 123).

Қарақалпақ ҳәм инглис тиллеринде биринши басқыш бирликлери жай, яғный түбір санлықтары болып есапланады. Атлықтар менен бирге қолланылып, олар предметлердиң конкрет муғдарын, санын билдиреди.

М.: Көп өтпей атызға үш трактор келип түсти ҳәм жұмыс баслады. Алты километр жүрген соң алдымыздан көпир шығады, оннан өтип онға қарай тағы еки шақырым жол жүремиз. Сол жерден сорасаңыз – әне үйи деп, силтеп жибереди. There were **five doors** leading from the passage. (P.A.PT 69).

Санлықтар ҳәр қыйлы класстың санларының (мысалы: онлық ҳәм бирлик, жүзлик ҳәм бирлик, жүзлик, онлық, бирлик х.т.б.) бир-бирине математикалық жол менен қосылыўы арқалы жасалып, сол санлардың қосындысын билдиреди. Қарақалпақ тилинде он бирден он тоғызға дейинги санлықтар жасалғанда алды менен онлық яғный үлкен класс саны одан кейин бирлик сан, яғный киши класстың саны айтылады. Бундай қоспа санлар дизбеги ҳеш қандай қосымша элементсиз, яғный асиндетик усылда әмелге асады: он бир, он еки, он үш, он тоғыз.

Инглис тилинде усы көрсетилгениндей санлықтардың жасалыуы бираз басқаша, яғный алды менен бирлик сан одан соң онлықты аңлатыушы-teen суффиксиниң жалғаныуы менен жасалады: sixteen, seventeen, eighteen, nineteen.

Еки тил арасындағы, тағы бир өзгешелик инглис тилинде он бир, он еки санлықтары әпиуайы, түбир санлықтары есапқа алынады: eleven, twelve. Қарақалпақ тилинде, улыўма барлық туркий тиллеринде болса, олар қоспа санлықлар болады. Сондай-ақ, three, five, eight санлықтарына-teen форматы қосылғанда усы көрсетилген санлықлар фонетикалық өзгериске ушырайды, яғный three-thirteen, five-fifteen, eight-eighteen. Олардың бириншисинде даўислы сестин алмасыуы, ал екиншисинде v даўиссыз сестин f ға өзгериуи соңғысында болса t ның түсип қалыуы арқалы қоспа санлықлар жасалған. Бирлик санлықтардың фонетикалық өзгериске ушырауы сол тилдин өзине тән өзгешелиги менен дәлийллениди.

Көплеген авторлар (И.П.Иванова, Бурлакова, Почевцов, Жигадло, Иванова, Л.С.Бархударов, Д.А.Штелинг, Н.Ф.Иртеньева). –teen, -ty морфемалары аффикс деп есаплайды. Соны айтыу орынлы – teen морфемасы пәтли позициясын сақлаған (мысалы: fifteen), оның конкрет лексикалық мәниси «он» «десять» сондай-ақ «teen» элементи санлық классына тийисли болмаған сөзлердин қурылысында базалық семантикалық констиuent сыпатында гезлеседи (teenage, teenager, teens). С.А.Жаботинская –ten, -teen, -ty морфемаларын бир түбир морфемасының алломорфемалары деп қарайды.

Мысалы: We have all made mistakes when we were seventeen. (F.L.V. 1933). Your coming home made me as foolish as a young girl nineteen. (P.F; PT, 43). Officially, teenagers only allowed to seek employment after the age of sixteen.

Инглис тилинде де, сондай-ақ қарақалпақ тилинде де (қарақалпақ тилиндеги жигирма, отыз, қырық, елиў) онлық санларының атамалары көбейиў усылы менен жасалады, салыстырмалы алпыс–sixty-6x10, жетпис-seventy-7x10, сексен-eighty-8x10 х.т.б, биринши класстың бирликлери «пыс, -пис, -сен», “-ty” (он) семантикалық мәнисине ийе болған форматлардан алдын турады. (Дмитриев, 20).

Салыстырылып атырған тиллердин екеўинде де составлы санлықлар жоқары класстың санлары кишисинен алдын келеди.

Сайман атаның он бир баласы, алпыс жети ақлығы қырық еки шаўлығы бар.

Young though she will always seem to me, she is fifty seven (J.G.TL, 207).

Үшинши (жүзлик) класстың санлықлары да асиндетикалық принцип пенен жасалады хәм структурасы бойынша екинши класстың (онлық) комбинациясына жақынласады. Жүзлик санлықтарының атамалары алды менен бирлик санның соңынан жүзликтин дизбеклесип келиуи арқалы билдириледі, салыстырмалы еки жүз-two hundred=2x100. бес жүз –five hundred=5x100=500.

Ири санлықтардың түрлери «мың-thousand», «миллион-million», «миллиард-milliard» биринши класс санлықлары менен жоқары класстың санлықтарының усы айтылған избе-изликте дизбеклесип келиуинен, яғный асиндетикалық усыл менен жасалады. Салыстырмалы бир мың-one thousand=1x1000; бес мың-five thousand=5x1000; үш миллион-three million=3x1000000.

Қарақалпақ тилинде, сондай-ақ көплеген түркий тиллеринде «жүз», «мың», «миллион», «миллиард» санлықлары өз халынша жеке түрде қолланылғанда «бир» қолланылмайды, ал инглис тилинде болса hundred, thousand, million, milliard сөзлеринен

алдын а, an белгисиз артикли. Ямаса one санлығы қолланылса, жүз-а (one) hundred, мың-а (one) thousand.

Составлы санлықлар жүз, мың, миллион, миллиард сөзлери менен жасалғанда олардың алдында анықлаушы «бир» қолланылады: 101-бир жүз бир-one hundred and one; 125-бир жүз жигирма бес-one hundred and twenty, five, 246-еки жүз қырық алты, -two hundred and forty six, 206 еки жүз алты – two hundred and six. Жоқарыда келтирилген усы санлықлар анықлаушы функциясында келгенде қарақалпақ тилинде «бир» сөзиниң қосылыуы шәрт емес. Бул болса тилдиң спецификасы болып табылады: мың бир түн.

Көринип турғанындай, англис тилинде жүзлик хәм оның изинен келетуғын онлықлар аралығында барлық ўақытта and дәнекери қойылады. Бул да англис тилиниң өзгешелиги болып табылады.

Жуўмақлап айтқанда, салыстырыў нәтийжесинде англис тилинде санақ санлықлар қарақалпақ тилиндеги санақ санлықлар менен жасалыуы жағынан айырым парық ететуғын жағдайлары ушырасады, бирақ бундай өзгешеликлерге ийе болыуына қарамастан, еки тилде де олардың гәптеги атқаратуғын функциялары бир-бирине жақын екенлигине гуәўа болдық.

Пайдаланылған әдебиетлар:

1. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. М., 1983
2. Бушуй Т, Рузикулов Ф. Краткий курс сравнительной типологии. – Ташкент, 2015. -187 б.
3. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1984.
4. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. Нөкис, «Билим» 1994.
5. Ben Johnson. The English Grammar. London. 1990.
6. Blokh M.Y. A course in theoretical English Grammar. М., «Высшая школа». 1983.
7. Ilyish B.A. The structure of Modern English. L. 1971
8. Ярцева В.Н.Контрастивная грамматика. - М., 1981. - 52с.
9. <http://www.ucl.ac.uk/internet-grammar/determin/numerals.htm>
10. <http://usefulenglish.ru/miscellany/numbers-and-numerals>

THE ROLE OF EMOTIONS IN LANGUAGE AND COMMUNICATION

A.Tolibaeva,
Student of KSU
Scientific advisor: G.Djoldasova

Abstract: Emotions are fundamental to human interaction, shaping communication, thought processes and relationships. This article examines the critical role of emotions in language and communication, focusing on their expression through physiological and verbal semiotic systems. It also explores the classifications of emotions, their cultural specificity and their linguistic representations. By analyzing how emotions influence intercultural communication and linguistic expression, this study highlights the importance of understanding emotions in fostering effective and empathetic interactions.